

ЛІНГВОКОГНІТИВНІ АСПЕКТИ ПРЕЦЕДЕНТНОСТІ В ЕНІГМАТИЧНОМУ ТЕКСТІ (на матеріалі українських та арабських текстів кросвордів)

Загальна спрямованість сучасної лінгвістики (когнітивної, комунікативної, лінгвокультурології, психо- та етнолінгвістики) засвідчила неодноразові спроби мовознавців виділити у всій багатоманітності конкретних реалізацій мови, національних особливостей комунікації той обмежений, відносно стійкий та обов'язковий для всіх членів певної лінгвокультурної спільноти набір знань, що є визначальним у їхньому взаємопорозумінні. Мова йде про “когнітивну базу” (КБ) – “певним чином структуровану сукупність необхідно обов'язкових знань і національно-детермінованих та мінімізованих уявлень того чи іншого національно-лінгвокультурного суспільства” [Захаренко, Красных 1998, 32]. У цьому контексті все більшу увагу приділяють її ядерним елементам – одиницям, що володіють достатньою відтворюваністю, стійкістю і визначаються в працях різних авторів то як “прецедентні феномени” (Д. Гудков, В. Красних, І. Захаренко та ін.), то – “прецедентні тексти” (Ю. Караулов), “прецедентні текстові ремінісценції” (А. Супрун, Ю. Прохоров), “логоепістеми” (В. Костомаров, Н. Бурвікова), чи просто “прецеденти”. За Д. Гудковим, прецеденти – це факти, що виступають як деякий зразковий приклад для діяльності, характеристик і / або вчинків, які визначають моделі поведінки, того, що потрібно / не потрібно робити [Гудков 2003]. У власне лінгвістичному розумінні виділяють два підходи до визначення цього терміна: в широкому трактуванні прецеденти (пор. етимол.: лат. *precedens, precedentis* – *той, що передує*) – це будь-які стандартні, незмінні за формою і пов'язані зі стереотипним змістом вербальні одиниці; у вузькому – вербальні прецедентні феномени (ПФ) [Гудков 1997а, 37].

На сьогодні явище прецедентності досить широко вивчають у різних галузях науки: лінгвістиці, релігієзнавстві, фольклористиці. Це можна пояснити тим, що прецеденти як мовні одиниці, в основі яких лежать загальні фонові знання (соціальні, культурні чи власне лінгвістичні) комунікантів, здатні зберігати і накопичувати культурно-значиму інформацію певної лінгвокультури [Морозова 2010, 170]. Застосування лінгвокогнітивного підходу до їхнього вивчення (де ПФ розглядають як такі, що зберігаються у свідомості у вигляді фрейм-структур та співвідносяться зі знаками, що за своєю структурою відповідають згорнутому тексту як з об'єктивними, так і з суб'єктивними компонентами) дає змогу проаналізувати “всю сукупність факторів, які впливають на процес спілкування, а також систему феноменів, що відображають національну специфіку ментально-лінгвального комплексу, з одного боку, а з другого – визначають національно-культурну специфіку самої комунікації”, адже вони – це «той “магічний кристал”, через який ми дивимося на навколишній світ і оцінюємо його» [Красных 1997, 143].

Вперше термін “прецедентні тексти” в лінгвістичну науку ввів Ю. Караулов [Караулов 1987, 216], подальший розвиток поняття знаходить у працях Ю. Сорокіна та І. Михальнової [Сорокин, Михалева 1989], Д. Гудкова [Гудков 2003], В. Красних [Красных 2003], Г. Слишкіна [Слышкин 2000], І. Захаренко [Захаренко, Красных 1998] та ін. Так, останні розширили рамки вживання цього терміна, назвавши його ПФ, вказуючи таким чином, що текст розуміють у більш вузькому значенні [Захаренко, Красных 1998].

Взявши за основу дефініцію Д. Гудкова [Гудков 2003, 104], із врахуванням уточнень В. Красних [Красных 2003, 170], ПФ розуміємо як: 1) добре відомі всім представникам

національно-лінгвокультурної спільноти (мають надособистісний характер); 2) актуальні в когнітивному (пізнавальному та емоційному) плані – за ПФ завжди стоїть певне спільне та обов'язкове уявлення про них у носіїв того чи іншого національно-культурного менталітету або інваріант його сприйняття, який і робить апеляції до ПФ “прозорими”, зрозумілими, конотативно забарвленими; 3) звернення (апеляція) до яких постійно відновлюється в мовленні представників тої чи іншої національно-лінгво-спільноти (зберігаються у вигляді штампів свідомості (асоціацій), що формують когнітивну одиницю, організовану за типом фрейм-структури – “пучка” передбачуваних асоціативних зв'язків). Це вкорінені у свідомість певної лінгвокультурної спільноти ціннісні уявлення про навколишню дійсність, суспільні та особистісні взаємовідносини, моральні пріоритети, характерні для певного соціально-історичного етапу, що виражаються у вербальній формі та без зусиль декодуються носіями цієї етнолінгвоспільноти [Федорова 2008, 11].

Головними диференціальними характеристиками ПФ є їхня здатність: виконувати роль еталона культури; функціонувати як згорнута метафора; виступати як символ якого-небудь феномену чи ситуації [Красных 2003, 171].

ПФ мають дуже широкий спектр досліджень – від конкретного індивідуума до соціуму та загальнолюдського масштабу. Так, за ступенем прецедентності розрізняють: автопрецедентні, соціумно-прецедентні, національно-прецедентні та універсально-прецедентні феномени. Зокрема, до соціумно-прецедентних В. Красных відносить “феномени, що відомі будь-якому середньому представнику того чи іншого соціуму (генераційного, соціального, конфесійного, професійного і т.д.) та входять у колективний когнітивний простір”, до національно-прецедентних – “феномени, відомі будь-якому середньому представнику тої чи іншої національно-лінгвокультурної спільноти, що входять в національну КБ”, а універсально-прецедентними, на її думку, є «феномени, відомі будь-якому сучасному homo sapiens, що входять в “універсальний” когнітивний простір (КБ)» [Красных 2003, 174]. Окрім цього, ПФ культури розглядають залежно від: джерела походження (художня література, фольклор, релігійні тексти, ЗМІ, кіно, тощо); семантичного змісту, граматичної структури; актуалізації висловлювань у контексті того чи іншого рівня значення виразу (поверхневого, глибинного і системного смислів); ступеня стійкості в КБ носіїв мови; сфери вживання та ін. [Федорова 2008, 17].

Як ми вже згадували, ПФ можуть бути як вербальними, так і невербальними; до перших належать найрізноманітніші тексти як продукти мовленнєво-мисленнєвої діяльності, до других – твори живопису, скульптури, архітектури, музичні твори тощо. Серед вербальних ПФ, у свою чергу, виділяють *власне вербальні* ПФ: прецедентне ім'я (ПІ) і прецедентне висловлювання (ПВ) – та *вербалізовані*, тобто такі, що піддаються вербалізації, – сюди відносять прецедентну ситуацію (ПС) і прецедентний текст (ПТ), який, звісно, сам по собі є вербальним, однак, будучи прецедентним, у свідомості зберігається, як правило, все-таки не від першого і до останнього слова, а як певний “концепт” національного рівня, тобто як стиснутий “образ”, максимально звужене уявлення про цей текст [Красных 2003, 171–172].

Однак ПФ, відрізняючись за формами збереження, співвіднесеністю з вербальними засобами, виконуючи різні функції, а також виступаючи як канон чи еталон, все-таки мають цілий ряд спільних рис, що дає їм можливість утворювати певну систему [Красных 2002, 111], інтегруватись у комплексне багаторівнєве лінгвоконцептологічне утворення – “прецедентний світ” [Слышкин 2000]. Головною – парадоксальною – особливістю такої системи, що постає як основна складова КБ, є те, що, будучи “багатомірною, вона залишається “плоскою”: вона не має “вертикалі”, а характеризується в першу чергу “горизонталлю”. Тобто в цьому випадку видається маломожливим говорити про строго ієрархізовану “вертикальну” системну організацію, оскільки її елементи (ПФ) не будуються за віссю “верх / низ”, а лише співвідносяться за шкалою вербалізованості / невербалізованості, зважаючи на те, який комплекс когнітивних структур

стоїть за ПФ – лінгвістичний чи феноменологічний. Разом з тим кожен ПФ сам відзначається певною ієрархією, зважаючи на входження / невходження тих чи інших його компонентів у КБ. Однак, зважаючи на її умовність, більш виправданим, на думку В.В. Красних, є розгляд кожного конкретного ПФ з точки зору структурної організації (в певній мірі аналогічної структурній організації системи в цілому) з виділенням її ядра (центру) та периферії. І хоча чіткої межі між ними немає, в центр ПФ входять ті компоненти інваріанта сприйняття, апеляції до яких постійно актуалізуються в комунікації і які першими “впливають” при сприйнятті, тоді як до периферії, відповідно, – ті компоненти, що, не будучи частотними з точки зору їхнього вживання в спілкуванні, дозволяють однозначно й адекватно інтерпретувати випадки апеляцій до них [Красных 2003, 214–218].

Дослідження арсеналу таких активно вживаних ПФ дає змогу виявити цікавий матеріал для оцінки певного національного ментально-лінгвального комплексу, життєвого досвіду та прагматичних установок у комунікації загалом. Цим зумовлена поява останнім часом ряду лінгвістичних пошуків, спрямованих на виявлення самого факту використання тих чи інших ПФ, їхньої частотності та інваріантів сприйняття в різних типах дискурсів. При цьому акцент здебільшого робиться на текстах ЗМІ (О. Ворожцова, О. Єгорова, О. Кирилова, Л. Комлева, С. Кушнерук, Е. Нахімова, Л. Рогозіна) чи художньої спадщини певних авторів (Е. Валявська, Е. Кузьміцька, Е. Морозова, Л. Романець). Ми ж, у свою чергу, пропонуємо звернутися до енігматичного тексту, зокрема до текстів кросвордів. І це не випадково: по-перше, тексти кросвордів відображають знання та уявлення про світ і про людину в цьому світі, репрезентуючи не наукове, а “переломлене” повсякденністю щоденне знання. Тому представлення знань у кросворді суттєво відрізняється від інформації, поданої в дефініціях тлумачних словників, які практично не містять у поясненнях елементів оцінки і тим більше асоціативних зв'язків слів [Денисова 2008, 6–19]. По-друге, макроодиниці кросвордів (формулювання завдань і відповіді) є, без сумніву, національно-маркованими. Одиниці-відповіді є лінгвокогнітивними одиницями мовної свідомості, а одиниці-завдання містять формулювання, що становлять деякий інваріант сприйняття того чи іншого феномену. При цьому інваріант може виражатись або безпосередньо, або на нього можуть “виводити” вектори асоціацій, що складають фрейм-структуру свідомості [Красных 2000, 5].

Розгляду різних аспектів кросвордів присвячені праці В. Красних [Красных 2000], Е. Денисової [Денисова 2008], А. Барсук [Барсук 2000] та ін.

Співвіднесення статті кросворда (“формули смислу”) з енігматичним текстом є виправданим, зважаючи на такі його ознаки, як: структура питання-відповіді, комунікативна направленість, відсутність автора, інформаційна самодостатність і змістова завершеність. У зв'язку з цим структура тексту кросворда має вигляд моделі: а) відгадка (загадане ім'я), б) енігмат (загаданий, закодований об'єкт дійсності), в) енігматор (об'єкт, через який відбувається загадування). Розрізнення термінів “енігмат” і “загадка” виправдовується тим, що одній відгадці (слову) може відповідати декілька енігматів (загаданих об'єктів) [Денисова 2008, 5].

Кросворд, як національно-специфічний енігматичний текст, акумулює в собі актуальну систему цінностей, суспільну мораль, ставлення до світу, до людей, до інших народів; тут наочно демонструється спосіб життя народу, важливі для нього історичні факти, традиції та весь культурний досвід загалом, відображаючи еталони, символи, аксіологічну систему культурних концептів і стереотипів, а це, без сумніву, когнітивна проблематика. Але, на відміну від тлумачних словників, де описується тільки лексичне значення, тут зафіксований т.зв. “лексичний фон”, соціокультурний контекст. Таким чином, тексти кросвордів виконують функцію своєрідного словника мотивів, а асоціативні зв'язки, вербалізовані в їхніх енігматорах, репрезентують національно-детерміновану категоризацію дійсності та інваріанти уявлень про ті чи інші “культурні предмети” членів певної лінгвокультурної спільноти. Тому вивчення енігматорів кросвордів шляхом

розгляду ПФ, що, як ми уже з'ясували, є центральними елементами КБ, яка, у свою чергу, є тим ядром знань і уявлень, що входять у соціокультурну компетенцію певного лінгвокультурного суспільства, – це ще один крок до успішної та адекватної комунікації. Особливо важливою ця проблема постає в зіставному аспекті, що сприятиме виявленню етноспецифічних та універсальних тенденцій функціонування цих феноменів і зони можливих збігів / незбіжностей “лінгвокогнітивних пластів національно-культурної складової дискурсу” [Красных 2000, 7].

Отож, проаналізувавши понад 3000 енігматорів кросвордів арабською та українською мовами, ми виявили, що частка апеляцій до прецедентних одиниць в українських текстах кросвордів є дещо вищою (26%), ніж в арабських (21%). Переважна більшість із них – алюзії на власне вербальні прецеденти (ПІ та ПВ), що водночас можуть функціонувати як символи інших (вербалізованих) ПФ (ПС і ПТ).

До числа прецедентних відносимо власні імена, що вживаються в тексті не стільки для позначення конкретної людини (ситуації, міста, організації та ін.), скільки в ролі свого роду культурного знаку, символу певних якостей, подій [Гудков 2003, 108]:

الأرض المباركة	←	مكة
Благородна земля		Мекка
Перший “пілот”	←	Ікар

За В. Красних, ПІ – це індивідуальне ім'я, пов'язане або з широковідомим текстом, що, як правило, належить до прецедентного, або з ПС; це свого роду складний знак, при вживанні якого в комунікації відбувається апеляція не до власне денотата (референта), а до набору диференційних ознак цього ПІ; може складатися з одного чи більше елементів, позначаючи при цьому одне поняття [Красных 2002, 48]. Диференційні ознаки ПІ – це не просто набір чи “пучок” характеристик, а складна система, що може включати характеристики за рисами характеру або зовнішнім виглядом. Тоді як атрибут ПІ – це те, що тісно з ним пов'язане, але є недостатнім для його сигніфікації (деталі одягу чи зовнішнього вигляду, за якими можна “ідентифікувати”, “впізнати” денотат). Диференційні ознаки – це ядро ПІ, а його атрибути – периферія. Головна ознака ПІ, що відрізняє його від неprecedентного, – це наявність інваріанта сприйняття цього імені, що зберігається в КБ [Слышкин 2000, 88–90].

Специфіка тексту кросворда зумовлює вживання ПІ у своєму денотативному значенні, позначаючи при цьому власне конкретну постать чи місце, а не в конотативному (метафоричне значення, компаративні конструкції):

عاصمة تلقب بالشهباء	←	دمشق
Столиця, яку називають “сіра”		Дамаск
Мушкетер у Дюма	←	Атос

Інший вербальний ПФ – ПВ є феноменом власне лінгвістичної природи, що неодноразово відтворюється в мовленні носіїв мови і, не будучи окремою одиницею мови, функціонує як одиниця дискурсу. За ПВ, як і ПІ, завжди стоїть ПТ і / або ПС, які відіграють важливу роль у формуванні смислу висловлювання [Захаренко... 1997, 95]:

“У неділю ... зілля копала”	←	Рано
Лікує душевні рани	←	Час

В арабських енігматорах кросвордів, на відміну від українських, ПВ рідко піддаються перефразуванню чи іншим лексико-граматичним змінам і представлені здебільшого т.зв. стійкими виразами – фразеологізмами, ідіомами, паремійними одиницями, іншомовними вкрапленнями, а також цитатами з ПТ:

تحت أقدامها الجنة	←	ام
Під її ногами – рай		Мати
عربية خالدة	←	امة
Безсмертна арабська		Нація
معنوياته في الحضيض	←	محيط
Його суть – на його дні		Океан

ПТ, вслід за Д. Гудковим, називаємо текст, добре знайомий будь-якому середньому члену лінгвокультурної спільноти, уявлення про який регулярно актуалізується в мов-

ленні членів цього суспільства, а інваріант його сприйняття входить у КБ. До таких текстів належать твори художньої літератури, реклами, наукові, політичні, публіцистичні тексти [Гудков 1997, 116]:

علاء الدين ← شخصية تراثية عربية ارتبطت بالفانوس السحري
'Легендарна арабська постать, пов'язана з чарівною лампою'
Через нього вилітає з хати Баба-Яга ← Димар

Аналіз арабських та українських текстів кросвордів продемонстрував, що часто тут ПТ оформлюються у вигляді текстових ремінісценцій завдяки постійній згадці джерела чи автора:

مسافر ← "... زاده الخيال كان غناها محمد عبد الوهاب"
'Мандрівник' ← "... , зростають його фантазії", – співав Мухаммад Абду Ваггаб'
І. Франко, "... Микита" ← Лис

Особливо актуальними для носіїв арабської лінгвокультурної спільноти є ремінісценції на текст Корану:

سورة التوبة ← في القرآن لم تبدأ بالبسملة
'Сура ат-Тауба (Каяття)' ← 'У Корані не починається із "басмалли"'

Часто через ПТ і ПІ актуалізується ПС. Це "якесь реальна одинична ситуація, мінімізований інваріант сприйняття якої, що містить уявлення про саму дію, про її учасників, основні конотації та оцінку, входить у КБ лінгвокультурної спільноти і знайомий практично всім соціалізованим представникам цієї спільноти" [Гудков 2000, 41]. Як засвідчив аналіз матеріалу, цей тип ПФ і в арабських, і в українських дефініціях кросвордів зустрічається досить рідко:

الايواء ← 'Перша битва Пророка' اول غزوة غزاها الرسول عليه الصلاة والسلام

Цікаво, що якщо говорити про частку універсальних ПФ (розуміючи, що абсолютно універсальних феноменів не існує), то, порівняно з досить високим її показником (38%) в україномовних текстах кросвордів, у відповідному арабському матеріалі це відношення помітно менше (9%), що свідчить про достатню "замкненість" арабської національної КБ. Це здебільшого власне арабські феномени (переважно ПІ), що стали надбанням людства, а також іноземні універсальні феномени:

دا فينچی ← 'Leonardo, італієць, автор Мони Лізи' ← ليوناردو الايطالي رسام الموناليزا
Санта ... – Дід Мороз у західних країнах ← Клаус

Для більш повного уявлення про функціонування ПФ в енігматорах кросвордів нам видається доречним також з'ясування їхніх сфер-джерел. Співвідношення таких сфер культурних знань наочно засвідчить про їхню роль та актуальність у межах певної національної КБ та соціокультурної компетенції загалом, а також вкаже на їхні пріоритети в процесах категоризації та концептуалізації дійсності свідомістю носіїв цієї мови.

Отож у ході обробки результатів дослідження ми виявили домінування національно-специфічного компонента арабської КБ, представленого ПФ, що стосуються сфер "релігія", "література", "музика", "традиції", тоді як в українській – "література", "міфологія", "традиції", "музика", "кіно" (див. табл.):

Табл. Сфери-джерела ПФ в україно- та арабомовних енігматорах кросвордів

Сфера-джерело	укр., %	араб., %	Сфера-джерело	укр., %	араб., %
Література	25	16	Спорт	6	4
Історія	6	6	Музика	14	15
Традиції	14	15	Кіно / ТБ	12	6
Релігія	4	30	Політика	1	2
Міфологія	16	2	Мистецтво	2	4

Це пояснюється, з одного боку, традицією (провідна роль ісламу практично у всіх сферах життя арабофона, на відміну від відповідної ролі релігії в носія української мови; традиційне поважне ставлення до літератури в обох лінгвокультурах), з другого – сучасними суспільними тенденціями (музика, кіно, телебачення, спорт), більше вираженими в структурі української національної КБ, що знову свідчить про більшу міру “замкненості” арабського лінгвокультурного суспільства.

Подане дослідження є лише одним із перших кроків на шляху до зіставного вивчення центральних елементів національних КБ – ПФ, що вербалізуються в енігматичному тексті. Важливою також буде спроба більш комплексного дослідження зазначених феноменів, з’ясування, які ПФ входять до ядерної зони КБ, наскільки вони є стійкими з діахронічної точки зору.

ЛІТЕРАТУРА

- Барсук А.О.* Лексика кросвордів та сучасний читач (психолінгвістичний аналіз лексики) // **Наукові записки.** Т. 18. Філологічні науки. 2000.
- Гудков Д.Б.* Алгоритм восприятия текста и межкультурная коммуникация // **Язык, сознание, коммуникация.** Вып. 1. Москва, 1997.
- Гудков Д.Б.* Для чего мы говорим? (К проблеме ритуала и прецедента в коммуникации) // **Язык, сознание, коммуникация.** Вып. 2. Москва, 1997а.
- Гудков Д.Б.* Прецедентная ситуация и способы ее актуализации // **Язык, сознание, коммуникация.** Вып. 11. Москва, 2000.
- Гудков Д.Б.* **Теория и практика межкультурной коммуникации.** Москва, 2003.
- Денисова Е.А.* **Структура и функции энигматического текста** (на материале русских загадок и кроссвордов): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 – Русский язык / МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва, 2008.
- Захаренко И.В., Красных В.В., Гудков Д.Б., Багаева Д.В.* Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов // **Язык, сознание, коммуникация.** Вып. 1. Москва, 1997.
- Захаренко И.В., Красных В.В.* Русская когнитивная база и русское культурное пространство в зеркале кроссвордов // **Язык, сознание, коммуникация.** Вып. 5. Москва, 1998.
- Караулов Ю.Н.* Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности // **Русский язык и языковая личность.** Москва, 1987.
- Красных В.В.* Когнитивная база vs культурное пространство в аспекте изучения языковой личности (к вопросу о русской концептосфере) // **Язык, сознание, коммуникация.** Вып. 1. Москва, 1997.
- Красных В. В.* Национально-культурная составляющая русского языкового сознания (на материале кроссвордов) // **Язык, сознание, коммуникация.** Вып. 15. Москва, 2000.
- Красных В.В.* **Этнопсихолінгвістика і лінгвокультуро́логія:** Курс лекцій. Москва, 2002.
- Красных В.В.* **“Свой” среди “чужих”:** миф или реальность? Москва, 2003.
- Морозова Е.Л.* Языковые средства создания прецедентного мира художественного произведения (на материале произведений Д. Брауна) // **Вестник Ставропольского государственного университета.** Филологические науки. Вып. 67. 2010.
- Слышкин Г.Г.* **От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе.** Москва, 2000.
- Сорокин Ю.А., Михалева И.М.* Прецедентность и смысловая структура художественного текста // **Структурно-семантический и стилистический анализ художественного текста.** Харьков, 1989.
- Федорова Л.Ю.* **Прецедентные феномены культуры в сознании современной студенческой молодежи: опыт социокультурного анализа:** Автореф. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.06 – социология культуры, духовной жизни (социологические науки) / ФГОУ ВПО “Южный Федеральный университет”. Ростов-на-Дону, 2008.